

## ESKİ YUNAN'IN ZAMAN ANLAYIŞI ÜZERİNE

Güvenç ŞAR<sup>1</sup>

### Öz

Zaman, düşünce tarihini eskimeyen konudur. Düşünce tarihi boyunca tekrar tekrar tartışılan bu konuda Batı felsefesinin başlangıcına bakmak bize birtakım olanaklar sağlayacaktır. Çalışmamızda zaman konusunda Eski Yunanlıların kullandıkları kelimelerden yola çıkarak bu konudaki yaklaşımları ele alınmıştır. Burada hem söz konusu sözcüklerin anlam bağlamları hem de söz konusu sözcüklerin Eski Yunan mitolojisiyle, tragedyasıyla ve felsefesiyle olan bağlantıları ortaya konmaya çalışılmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Zaman, Eski Yunan, Mitoloji, Felsefe, Tragedya, Kelime.

### ON ANCIENT GREEK'S UNDERSTANDING OF TIME

#### Abstract

Time is a never-ending subject in history of thinking. Looking at the beginning of Western philosophy about this subject discussed over and over again in history of thinking will give us some opportunities. In this article, approaches of Ancient Greeks has been examined through the words they had used. Both contexts of these words and also the connections of these words with Ancient Greek mythology, tragedia and philosophy have been tried to show.

**Keywords:** Time, Ancient Greek, Mythology, Philosophy, Tragedia, Word.

Zaman üzerine düşünmek, konuşmak ve yazmak kolay mı? Hem çok kolay hem de çok zor. Çok kolay; zamansız, zamana bağlı olmayan hemen hiçbir şey yok gibi neredeyse. Çok zor; doğrudan ya da dolaylı etkilerini görmekle birlikte kavramak, açıklamak, anlamak üzere ona doğru yöneldiğimizde akıp giden, kavranamaz, tutulamaz bir akışkanlığa da sahip neredeyse. Fakat daha ilk adımda karşılaştığımız bu ikircikli, sorunlu durum sadece bizlere ya da günümüze özgü bir durum değil galiba. Bizden oldukça uzak bir mekân/zamanda yaşamış filozoflardan biri olan Augustinus da bu güçlüğü ilişkin olarak şöyle diyor: “Öyleyse zaman ne? Eğer hiç kimse benden bunu sormasa biliyorum; ama soran kişiye açıklamak istesem bilmiyorum.”<sup>2</sup> Zaman, hem bildiğimiz hem de bilmediğimiz bir şeydir. Konuşmalarımızda sıklıkla onun sözü geçer. Örneğin “zamanım yok”, “zamanı gelince”, “zamanımı boşa harcadım” gibi sözleri çokça söyleriz ya da duyarız. Bu sözlerden çıkan sonuçlardan biri zamandan sahip olduğumuz bir şeymiş gibi söz ettiğimizdir. Sahip olabildiğimizi düşünürüz ve zamanımızın olup olmadığından bahsederiz. Rahatlıkla zamanın ne olduğunu biliyor muycasına konuşuruz. Oysa Augustinus’un da ifade ettiği gibi açıklamak istediğimizde zaman kavramı genellikle bilmediğimiz bir şeye işaret eder. İşte çelişkili olarak hem bildiğimiz hem bilemediğimiz zaman üzerine konuşmak kolay olmasa gerek. Burada “üzerine konuşulamayan hakkında susulmalıdır” mottosundan hareketle susmayı tercih edebiliriz ancak bu durumda da düşünmemizi kesintiye uğratmış oluruz. Üzerinde konuşmakta zorlandığımız bu kavram üzerine konuşarak bilginin ya da bilgisizliğimizin sınırlarını açıkça görebiliriz. Açıklamak istediğimizde zorlandığımız zaman kavramı üzerine Eski Yunanlıların düşünceleri, Eski Yunanlıların zaman kavramı ile ilgili çalışmaları bir açılım ya da bir giriş için yararlı olabilir. Bu bakımdan Eski Yunanlıların mitoslarında,

<sup>1</sup> Öğr. Gör. Dr., Kocaeli Üniversitesi, Felsefe Bölümü (guvencsar@gmail.com).

<sup>2</sup> Augustinus, *Zaman Kavramı*, çev. Saffet Babür, İmge Kitabevi Yayıncılık, 1. Baskı, Ankara 1996, s. 47.

**Gönderim Tarihi: 20.05.2018, Kabul Tarihi: 25.07.2018**  
**Tabula Rasa: Felsefe & Teoloji, Sayı: 28, Eylül 2018, s. 81-88.**

tragedyalarında, felsefe çalışmalarında, Eski Yunan düşünmesinde kendini gösteren zaman kavramının nasıl kavrandığını anlamaya çalışacağız.

Eski Yunanlılar zaman karşılığı olarak pek çok kelime kullanmışlardır. Bu kelimelerden yola çıkarak zaman kavramının izini süreceğiz.<sup>3</sup> Görebildiğimiz kadarıyla Eski Yunanlılar zaman karşılığı olarak χρόνος [khronos], καιρός [kairos], σχολή [skholē], αἰών [aiōn] kelimelerine sahiptirler.<sup>4</sup> Bu kelimelerin hepsi Eski Yunan dili ve düşünmesinde farklı anlamlarda, farklı bağlamlarda kullanılır. Bu kelimelerden en bilineni daha doğrusu zamanın düşünülen Eski Yunanca ilk karşılığı olan χρόνος [khronos]'u öncelikli olarak ele alacağız.

χρόνος [khronos] öncelikle belirli bir zaman anlamına gelir ve bu bakımdan diğer Eski Yunanca kelimelerden ayrılır. χρόνος [khronos] yaygın yoruma göre ilk tanrılardan χρόνος [khronos] ile bir tutulmuştur.<sup>5</sup> Böylesi bir yorumun gelişmesi Yunan mitolojisine baktığımızda anlaşılır bir durumdur. Yunan mitolojisine göre her şey, örneğin gece, rüzgarlar, güneş v.b., bir kişilikle ifade edilmiştir. Zaman'ın da bir tanrısal kişilik olan Κρόνος [Kronos] ile bir tutulması anlaşılır bir şeydir. Ayrıca Yunan mitolojisinin, düşünmesinin temel kabullerinden biri olan devinen, hareketli olan şeylerde bir canlılık, ruhluluk olduğu düşüncesini de göz önüne alırsak zaman gibi devamlı akıcı olan bir şeyin kişileştirilmesi de olağan bir durumdur.

χρόνος [khronos]'un başlangıç olarak kabul edilmesine farklı kosmogonia ve theogonialarda rastlayabiliyoruz. Orpheusçuluğun kosmogonia'sıyla ilgili olarak Behçet Necatigil şöyle yazıyor: “Orphik dinin mitosu şöyledir: Başlangıçta Khronos (zaman) evreni yarattı.”<sup>6</sup> Yine George Thomson da orpheusçuların bu anlayışını aktarır.<sup>7</sup> Zamanın evrenin kuruluşunun başlangıcında olduğu düşüncesinin Eski Yunan düşünmesinde olduğunu görüyoruz. Yine Augustinus benzer bir şekilde şöyle söylüyor: “Tanrı göğü ve yeri yaratmadan önce bir şey yapmıyordu; çünkü bir şey yapıyor olsaydı, bu yaptığı yaratmadan başka ne olabilirdi?”<sup>8</sup> Tanrı yeri ve göğü yaratmadan önce bir şey yapmıyorsa bir zamandan da söz edemeyiz ve aynı şekilde tanrı bir yaratmada bulunduğu bir şey yapıyor demektir ve zaman başlamıştır ya da işlemektedir. Yine benzer bir şekilde Yahudiliğin ve Hıristiyanlığın kutsal metinlerinde yaratma haftanın altı gününde tamamlanmaktadır.

Daha sonraki bir döneme işaret eden Hesiodos'un *Theogonia* adlı yapıtında ise Κρόνος [Kronos] yer (γαία [gaia])-gök (Οὐρανός [ouranos]), gece (νύξ [nyks])-gündüz (ἡμέρα [hēmera]), dağlar ve denizler χάος [khaos]'tan doğduktan sonra oluşur. “Khaos'tu hepsinden önce var olan”<sup>9</sup> ve daha sonra diğerleri. Burada önemli olan bütün yerin ve göğün düzenlenmesinden yani χάος [khaos]'tan κόσμος [kosmos]'a geçildikten sonra

<sup>3</sup> Burada yapılabilecek benzer bir terim ve kelimeye dair bağlam ve kullanım alanlarını okuma üzerinden (özellikle Aristoteles bağlamında) ilerleyen felsefi bir araştırma için bkz. Engin Yurt, “Negatif Teoloji Bağlamında Apophasis ile Apharesis ve Aristoteles'te Olası Terim Kökeni Araştırması”, *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları*, Haziran 2017, Sayı 34, s. 126-134.

<sup>4</sup> Hermann Menge, *Taschenwörterbuch Altgriechisch*, Langenscheidt Verlag, 1993 Berlin.

<sup>5</sup> Bkz. Henry George Liddell-Robert Scott, *A Greek-English Lexicon*, Clarendon Press, 9. Baskı, Oxford 1996. Buna karşın bu yoruma Azra ERHAT yanlışlayarak karşı çıkar: “Kronos adının zaman anlamına gelen ‘khronos’ sözcüğüyle aslında hiçbir ilişkisi yoktur, ama sonraki efsane ve açıklamalara göre bu iki kelime bir tutulmuş ve Kronos tanrının zamanı, zamanın akışını, geçişini simgelediği ileri sürülüp, imgelerinde elinde bir tırpanla gösterilmiştir.” Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 1993.

<sup>6</sup> Behçet Necatigil, *Mitologya*, Gerçek Yayınevi, 5. Baskı, İstanbul 1995, s. 106.

<sup>7</sup> George Thomson, *Aiskhylos ve Atina*, çev. Mehmet H. Doğan, Payel Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul 1990, s. 185.

<sup>8</sup> Augustinus, *Zaman Kavramı*, s. 45.

<sup>9</sup> Hesiodos, “Theogonia”, *Hesiodos Eseri ve Kaynakları*, çev. Sabahattin Eyüboğlu–Azra Erhat, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1977, 116.

Kronos (Κρόνος)'un oluşmuş olmasıdır. κόσμος [kosmos]'un evren anlamı yanı sıra düzenleme, süsleme anlamı da vardır. Evren düzenlendikten, süslendikten, bezendikten sonra Kronos (Κρόνος) oluşur yani zaman başlar. Bu nedenle düzenlenmiş mekân ile zaman arasında bir bağ kurabiliriz. Mekân oluştuğunda, düzenlendiğinde zaman da başlar ya da işler. Bu her birimizin kişisel yaşantısı için de söz konusu olabilir. Biz de yaşamımızı yeni, belli bir düzene soktuğumuzda, düzenlediğimizde bizim için de yeni bir zaman başlar, işler. Örneğin evlenen insan yaşamını yeni bir tarzda kurmuştur, bu bakımdan yeni tarzda bir zaman da başlar, işler. Aynı durumu ülkelerin, devletlerin tarihleri açısından da düşünebiliriz. Bir ülke de yeni bir yönetim biçimi kurulduğunda ya da düzensizlikten düzene geçildiğinde bunun bir başlangıç olduğu kabul edilir. Böylesi bir başlangıç zamanla ilgili bir başlangıçtır. Hıristiyanların miladi takvimi ya da Müslümanların hicreti başlangıç alan hicri takvimi de yeni bir düzeni ve zamanı bildirir gözükmektedir.

Zaman yeni bir düzende, düzenlemede başladığına göre zaman bir mekânda olmaktadır. Nitekim Aristoteles Fizik'te ““önce” ile ‘sonra’ aslında bir yer içinde (ἐν τόπῳ [en topō]) var” derken de buna işaret eder.<sup>10</sup> O halde κόσμος [kosmos]'tan önceki χάος [khaos] durumunda zamanın söz konusu olmadığını söylersek yanılmış olmayız. Aslında bütün bu yorumlardan zamanın mekânla olmakla birlikte, yine evrenle, dünyayla birlikte olabileceğini de söyleyebiliriz. Eğer zaman mekânda, yani “önce”nin ve “sonra”nın olduğu bir yerde ise, dünyanın, evrenin dışında bir zaman yoktur. Aristoteles bunu şöyle ifade ediyor: “Yine şu da açık: gökyüzünün dışında ne bir yer var ne bir boşluk var ne de zaman var...Gökyüzünün dışında bir cismin olmadığı, olmasının da olası olmadığı gösterilmişti. Öyleyse şu açık: dışarıda ne yer var ne boşluk ne de zaman.”<sup>11</sup>

Aristoteles'in aktardığına göre Pythagorasçılar da benzer bir anlayışla “zaman gökçemberin kendisi”dir şeklinde düşünüyorlar.<sup>12</sup> Bu anlayışın nedenini Aristoteles şöyle açıklıyor: “her şey hem zaman içinde hem de evren bütününe çemberi içinde diye böyle düşünüyorlardı.”<sup>13</sup> Zaman bir mekânda yani çemberin, kürenin (σφαῖρα [sphaira]) içinde olmaktadır. Bu da zaman ile mekânı eş görme anlayışını akla getiriyor. Zaman gökçemberin yani kürenin kendisi ise her şey bunun içinde olup bitmektedir. Yine Aristoteles Fizik adlı yapıtında şöyle der: “Demek şu zorunlu: devinen nesne bir zaman içinde devinir, duran nesne de bir zaman içinde durur.”<sup>14</sup> Genel olarak Eski Yunanlılar zamanı gökcisimlerinin devinimine göre ölçmeye çalışmışlar, buna göre düzenlemişlerdir. Aiskhylos, “Agamemnon” adlı yapıtında şöyle ifade edilir: “KOROBASI: Ya ne zamandan beri şehir alınmış?/ KLYTAIMESTRA: Şimdi bize ışığı getirmiş olan geceden beri.”<sup>15</sup> Platon ise zamanı ifade ettiğimiz terimlerin gök oluşmadan önce olmadığını savunur: “Gerçekten gök doğmadan önce, günler, aylar, yıllar yoktu, ... , onlar hep zamanın birer parçasıdır.”<sup>16</sup> “zamanla gök, yok olmaları gerekiyorsa, beraber yaratıldıkları gibi beraber yok olacaklardır.”<sup>17</sup> “gök bütün zaman boyunca vardı, vardır ve var olacaktır”.<sup>18</sup> Buna göre gökcisimleri zamanın ölçülmesi için yaratılmışlardır: “tanrı... zamanı yaratmak isteği ile güneşi, ayı ve zaman sayısını ayırt etmek, korumak

<sup>10</sup> Aristoteles, *Fizik*, çev. Saffet Babür, Yapı Kredi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 1997, 219a15.

<sup>11</sup> Aristoteles, *Gökyüzü Üzerine*, çev. Saffet Babür, Dost Kitabevi Yayınları, 1. Baskı, Ankara 1997, 279a11.

<sup>12</sup> Aristoteles, *Fizik*, 218b1.

<sup>13</sup> Aristoteles, *Fizik*, 218b7.

<sup>14</sup> Aristoteles, *Fizik*, 234b9.

<sup>15</sup> Aiskhylos, *Agamemnon*, çev. Ahmet Cevat Emre, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1945, 278.

<sup>16</sup> Platon *Timaios*, çev. Erol Güneş-Lütfi Ay, Sosyal Yayınlar, İstanbul 2001, 37e.

<sup>17</sup> Platon *Timaios*, 38b.

<sup>18</sup> Platon *Timaios*, 38c.

için gezegenler denen öteki beş gök cismini yarattı.”<sup>19</sup> Zaman gök cisimlerinin devinimi ile ölçülebilirler. Bu bağlamda zaman ile devinim arasında kopmaz bir bağlantı vardır.

Aristoteles de bu bağlantı üzerine düşünmüştür. Aristoteles öncelikle zaman ile devinimin aynı şey olmadığını ortaya koyar: “Demek ki, zaman bir devinim değil, bu açık.”<sup>20</sup> Öyleyse zaman ne? “Zaman ise devinimin sayısı, ölçüsü”dür.<sup>21</sup> Fakat burada zaman ile devinim arasında bir karşılıklılık durumu da var: “Yalnızca devinimi zamanla ölçmüyoruz, zamanı da devinimle ölçüyoruz, çünkü birbirlerince belirleniyorlar: nitekim zaman onun sayısı olduğu için devinimi belirliyor, devinimse zamanı.”<sup>22</sup> Şair’in dediği gibi:

“Zaman mı? değil zaman.  
Akan zaman değil mesafelerdir.”<sup>23</sup>

Şimdiye kadar gördüğümüz bütün bu anlayışlar zamanı evrenin düzenlenmesiyle ya da yaratılmasıyla özdeşleştirmişlerdir. Evrenin başlangıcına zamanı koyarak Eski Yunanlılar zaman ve mekânı eşitliyorlardı: Başlangıçta zaman vardı. Başlangıçtaki zaman yani χρόνος [khronos]’tan Pheredykes ve Plutarkhos’da da söz edilir.<sup>24</sup> Zaman (χρόνος [khronos]) başlangıçta olmakla birlikte evreni yöneten gücü de. Peters’in sözleriyle ifade edersek “tragedya yazarları için Zaman, sadece soykütük sürecinin başlangıcında veya başlangıcına yakın bir yerde durmakla kalmayan, fakat kosmos’u hükmü altında tutup yöneten kudretli bir figürdür.”<sup>25</sup> Evrene hükmeden ya da evreni belirleyen χρόνος [khronos] kelimesi Eski Yunanlıların ananke, moira gibi kavramlarıyla da ilişkilidir. Evrene hükmeden χρόνος [khronos] bir zorunluluk ve kader düşüncesini de yanında getirir. χρόνος [khronos] belirleyicidir. Zaman ile birlikte κόσμος [kosmos] da başlamıştır. χρόνος [khronos]’un ya da kader’in belirleyiciliğinden herhangi bir sapma κόσμος [kosmos]’un bozulmasını, yani χάος [khaos]’u getirir. Bu yüzden tanrılar, hatta tanrıların babası Zeus bile zamanın düzenine, kadere karşı duramaz, değiştiremez. Troya savaşında Zeus, bir ölümlüden olan oğlu Sarpedon’un kaderinin ölmek olduğunu anlar ve onu kurtarmak ister. Buna karşı çıkan Hera şöyle karşılık verir:

“Korkunç Kronosoğlu, ne biçim söz bu?  
Nasıl kaçırmak istersin kötü ölümden  
Kader payını çoktan almış bir ölümlüyü?”<sup>26</sup>

Hera’nın çıkışı üzerine Zeus Sarpedon’u kurtarmaktan vazgeçmek zorunda kalır. Böylelikle kadere, zorunluluğa, zamana ve κόσμος [kosmos]’a müdahale etmekten de vazgeçmiş olur. Bunlara müdahale etmek onları bozmak anlamına da gelir. Bu da zamanın ve κόσμος [kosmos]’un olmadığı χάος [khaos] durumuna dönmek demektir. Yani zamanın zorunlu, kadere bağlı işleyişine karışmak κόσμος [kosmos]’a yani düzene, bezemeye, süslemeye müdahale etmek anlamına gelir.<sup>27</sup>

<sup>19</sup> Platon *Timaios*, 38c.

<sup>20</sup> Aristoteles, *Fizik*, 218b18.

<sup>21</sup> Aristoteles, *Gökyüzü Üzerine*, 279a14.

<sup>22</sup> Aristoteles, *Fizik*, 220b15.

<sup>23</sup> Cemal Süreya, *Sevda Sözleri*, Yapı Kredi Yayınları, 21. Baskı, İstanbul 2003, s. 112.

<sup>24</sup> Francis E. Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, çev. Hakkı Hünler, Paradigma Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul 2004, s.188.

<sup>25</sup> Francis E. Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, s. 188.

<sup>26</sup> Homeros, *İlyada*, çev. Azra Erhat-A. Kadir, Can Yayınları, 10. Baskı, İstanbul 1998, XVI. 440.

<sup>27</sup> “Hera ona böyle bir hareketin evrenin yasalarının –yani adaletin (dikē)- iptaline yol açacağını hatırlatır ve Zeus ona hak verir.” Mircea Eliade, *Dinsel İnanç ve Düşünceler Tarihi I*, çev. Ali Berktaş, Kabalcı Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul 2000, s. 318.

χρόνος [khronos]'un olumlu, iyi yönü ya da nitelikli yönü ise καιρός [kairos] olarak adlandırılır. Aristoteles *Nikomakhos'a Etik* adlı yapıtında iyi'nin (ἀγαθόν [agathon]) görünümünü örneklendirirken zamanın iyi (ἀγαθόν [agathon]) görünümü ya da yönü için şöyle der: “zaman olarak uygun zaman” yani καιρός [kairos].<sup>28</sup> καιρός [kairos], uygun zaman, fırsat anlamlarına gelir. Bir işin yapılması için uygun zamanı belirtir. Bir iş ne erken ne de geç bir zamanda yapılmalıdır, tam zamanında yapılmalıdır.

Hesiodos “İşler ve Günler” (ἔργα καὶ ἡμέραι [erga kai hēmerai]) yapıtında işlerin zamanında yapılmasıyla ilgili olarak şöyle der: “Ölçülü ol, neyi ne zaman yapacağını bil”<sup>29</sup> Buradaki ölçülü olmak deyimini özellikle Eski Yunan'ın yedi bilgelerini hatırlatmaktadır. Ölçülü olmak daha çok ılımlı olmak, aşırıya kaçmamak anlamlarına geldiği gibi hangi durumda hangi davranışı sergilemek gerektiğini bilmekle de ilgilidir. Bunu bilmek ölçüyü de bilmeyi getirir. Hesiodos buradaki ifadesinde yapılması gereken işlerin zamanında yapılması gerektiği üzerine konuşuyor. Hangi mevsimde nasıl davranılması gerektiğini anlatıyor. Özellikle de hangi mevsimde gemiye ne kadar yük yüklenmesi üzerine. Bu açıdan ölçülü olmak hem gemiye uygun miktarda yükü yüklemek hem de bu uygun yükün zamana, mevsimlere göre değiştiğini bilmekle ilgilidir. Bu açıdan uygunluk hem zaman hem durum ile ilgilidir. καιρός [kairos]'un ölçüyle ilgili bir başka ifadesini Aiskhylos'un “Zincire vurulmuş Prometheus” adlı yapıtında görüyoruz. Bu yapıtta da ölçü dışına çıkmamak anlamında “ölçüyü kaçır”ma<sup>30</sup> ifadesi kullanılıyor. Yine aynı yapıtta ölçülülük ve uygu zaman birlikte işleniyor: “Sana hangi adınla söz söyleyeyim, saygımı nasıl göstereyim ki, yakışan çağın ne ötesine geçeyim ne berisinde kalayım? Nice kişiler görünüşe değer verecek doğru ölçüden aşırı giderler.”<sup>31</sup> Burada da görüldüğü gibi konuşmada bile zamana uygunluk önemlidir. Söz zamana uymalıdır, ne zamanın önünden gitmelidir ne gerisinde kalmalıdır. Sözün kullanılacağı yeri iyi bilmek gerekir. Söz yerinde, uygun zamanda kullanılırsa yararlı, aksi halde yararsız ya da zararlı olabilir:

“OKEANOS: Öfke hastalığına iyi gelen sözler vardır.

PROMETHEUS: Yüreğin ne zaman yumuşayacağını bilmek şartıyla.”<sup>32</sup>

“sırası değil henüz/ Bu sırrı açıklamamanın”<sup>33</sup>

Peki, bu uygun zamanı yani καιρός [kairos]'u kim belirleyecektir? Bu konuda Aristoteles “uygun zamanı belirleme konusunda savaşta askerlik, hastalıkta tıp”ın var olduğundan söz ediyor.<sup>34</sup> Uygun zamanı belirlemek belli bir uzmanlaşmayla olanaklıdır. Savaşta ne zaman saldırılacağı, ne zaman savunmaya çekileceğini askerlik alanında uzmanlaşmış kişiler bilir; ya da hastaya ne zaman hangi ilacın verileceğini hekimler bilir. Uygun zaman hakkındaki kararı o işe uygun kişiler verir. Bu noktada καιρός [kairos]'un diğer anlamlarını hatırlamakta yarar var: uygun ya da doğru zaman dışında şu anlamları da içerir: “adil ölçü, doğru ilişki, haklı konum, uygun yer...”<sup>35</sup> καιρός [kairos], uygun olma anlamını da içeriyor. Platon'unda düşüncesinde uygunluk önemli bir yer tutuyor. Aristoteles'in örneklerine benzer bir şekilde Platon da uygun kararı verebileceklerin uygun kişiler olduğunu düşünüyor: “Her sanat adamı [zanaatçı-b.n.] başka her işi bırakıp

<sup>28</sup> Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, çev. Saffet Babür, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, Ankara 1988, 1096a26.

<sup>29</sup> Hesiodos, “İşler ve Günler”, *Hesiodos Eseri ve Kaynakları*, çev. Sabahattin Eyüboğlu-Azra Erhat, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1977, 694.

<sup>30</sup> Aiskhylos, *Zincire Vurulmuş Prometheus*, çev. Sabahattin Eyüboğlu-Azra Erhat, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2000, 507.

<sup>31</sup> Aiskhylos, *Agamemnon*, 787.

<sup>32</sup> Aiskhylos, *Zincire Vurulmuş Prometheus*, 381.

<sup>33</sup> Aiskhylos, *Zincire Vurulmuş Prometheus*, 523.

<sup>34</sup> Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, 1096a32.

<sup>35</sup> Hermann Menge, *Taschenwörterbuch Altgriechisch*.

ömrü boyu, hiçbir fırsatı kaçırmadan kendini, yaradılışına en uygun sanata [zanaata-b.n.]” vermesi gerektiğini savunuyor *Devlet*'inde Platon.<sup>36</sup> Böylelikle yöneticilikte de uygun zamanı bilebilecek olanlar yöneticiliğe uygun yaratılıştaki olanlardır.

καιρός [kairos]'un fırsat anlamında ki kullanımlarına da rastlıyoruz. Fırsat bir şeyin yapılabilme olanağının en uygun zamandır: “Bir de kendilerine kötülük yapılmış onlalar ya da kendilerine kötülük yapıldığına inananlar korkutucudur; çünkü bunlar her zaman fırsat kollarlar.”<sup>37</sup>

Zaman'ın Eski Yunanca karşılıklarından biri olan αἰών [aiōn] ise yaşam, yaşam süresi yani ömür, çağ, sonsuzluk, ebediyet gibi anlamları vardır. Önceleri αἰών [aiōn] ömür, bir ömür boyu anlamında kullanılıyordu: “ömrünü boşa tüketme”<sup>38</sup>; daha sonraları ise daha çok ebediyet anlamındaki zamana ilişkin kullanılır.

αἰών [aiōn]'un anlamına ilişkin Aristoteles'in *Gökyüzü Üzerine* yapıtında genişçe bir açıklama vardır: “aion, ebediyet adı eskilerce tanrıya ilişkin olarak kullanılmıştır. Her tek canlının, dışında doğaya göre hiçbir şey olmayan zamanını kuşatan son, her bir canlının aion'u diye adlandırılmıştır. Aynı anlamda, bütün gökyüzünün sonu, bütün zamanı ve sonsuzluğu kuşatan son olan aion, ebediyettir, adını hep varoluştan alır (aei einai): ölümsüz, tanrısal olan.”<sup>39</sup> Buna göre αἰών [aiōn] hem bir kişinin ömrü hem de bütün zamanı ve bütün gökyüzünü kuşatan ebediyettir. Bu anlamıyla her zaman varolan olarak tanrısal bir niteliği vardır. Aynı anlayışı Platon'da da görüyoruz. Platon αἰών [aiōn]'dan κόσμος [kosmos] dışı, belki idealar dünyasındaki, bir ölümsüz yani ebedi zaman olarak söz eder *Timaios* diyalogunda: “ölümsüzlüğün değişik bir taklidini yapmayı düşündü ve göğü kurarken bir yandan da hareketsiz, salt ölümsüzlükten, belirli sayıların orantısına göre ilerleyen, ölümsüzlüğün zaman dediğimiz imgelemine kurdu.”<sup>40</sup> Buna göre bu evrendeki zaman imgemiz ebediyete öykünerek yapılmıştır. Ebedi zamanla (αἰών [aiōn]) evrene ait olan zamanın (χρόνος [khronos]) temel farkları ebedi zamanın hareketsiz olmasına karşın evrene ait zamanın (kosmolojik zamanın) harekete bağlı olmasıdır.

Zaman'ın Eski Yunanca karşılıklarından biri olan σχολή [skholē] “boş zaman, serbest ya da özgür zaman, dinlenme, istirahat, oyalanma, avarelik, ders verme” gibi anlamlara gelir. Kelimenin çoğul anlamları ise şunlardır: “inceleme, okul, gecikme, erteleme, yavaşlık.”<sup>41</sup>

Bununla ilgili bazı kullanımları görelim. *Sokrates'in Savunması*'nda Sokrates kendini savunurken şunları söyler: “Sizi yetiştirmek, aydınlatmak için *bol vakti* gerekseyen, yoksul bir iyiliksevere yaraşık olan nedir?”<sup>42</sup> Sokrates herkesin zaman ayıramayacağı bir iş için bol zamanı olduğu için ve zamanını bu yönde kullandığı için kendisine başka türlü bir muamelenin yakışacağını düşünmektedir.

Platon'un *Devlet*'indeki bir başka kullanımda ise şöyle denir: “iş insanın boş vakti olmasını beklemez. İşin gerekleri neyse her şeyi bırakıp onu yapacaksın”<sup>43</sup> Platon

<sup>36</sup> Platon, *Devlet*, çev. Sabahattin Eyüboğlu-M. Ali Cimcoz, Remzi Kitabevi Yayınları, 7. Baskı, İstanbul 1992, 374c.

<sup>37</sup> Aristoteles, *Retorik*, çev. Mehmet H. Doğan, Yapı Kredi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1998, 1382b11.

<sup>38</sup> Homeros, *Odysseia*, çev. Azra Erhat-A. Kadir, Can Yayınları, İstanbul, V 160.

<sup>39</sup> Aristoteles, *Gökyüzü Üzerine*, 279a25.

<sup>40</sup> Platon, *Timaios*, 37d.

<sup>41</sup> Hermann Menge, *Taschenwörterbuch Altgriechisch*.

<sup>42</sup> Platon, “Sokrates'in Savunması”, *Diyaloglar 1*, çev. Teoman Aktürel, Remzi Kitabevi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1993, 36d.

<sup>43</sup> Platon, *Devlet*, 307b.

burada işin zamanında yapılması ve iş için boş zamanın beklenmemesi gerektiğini savunurken bunu herkesin tek bir iş yapması gerektiğine dayanak yapar. Birçok iş yapmak, işin gereklerini tam olarak yerine getirememeye yol açacağından, doğru değildir. Böylelikle kunduracı, savaşı ya da çiftçi sadece kendi işini yapacak yöneticiliğe yeltenmeyecektir.<sup>44</sup>

Fakat hoş bir ayrımı σχολή [skholē] kelimesinin hem boş zaman hem de ders verme, okul gibi anlamlara sahip olmasıdır.(Nitekim okul karşılığı olan İngilizcedeki school, Almandadaki schule kelimelerinin kaynağı da bu Eski Yunanca kelime olsa gerek.) Ders verme, konuşma yapma, okul boş zamanı gerektiren çabalardır. Aynı zamanda bu çabalar özgür zamanı, özgürlüğü de gereksinim duyarlar. Bu çabalar bir anlamda özgür, bir anlamda da boş zamanı, avarelik yapacak, oyalanacak zamanı olanların işidir.

Kısaca Eski Yunan'daki zaman anlayışının genel çizgilerini şöyle özetleyebiliriz: Zaman ile evrenin düzenlenmesi arasında bir bağlantı vardır. Bu bağlantıyla, zaman ile mekân arasında da bir ilişki arasında da bir paralellik bulunmaktadır. Mekân ile bağlantısı olan zamanı bu bakımdan devinimle birlikte anlarız, açıklarız. Zamanın ölçüsü bu devinime, özellikle de gökcisimlerinin devinimine bağlıdır. Metnimizde de dile getirdiğimiz gibi zaman bir zorunlulukla devinir.

## KAYNAKÇA

- Aiskhylos, *Agamemnon*, çev. Ahmet Cevat Emre, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1945.
- Aiskhylos, *Zincire vurulmuş Prometheus*, çev. Sabahattin Eyüboğlu-Azra Erhat, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2000.
- Alaeddin Şenel, *Eski Yunanda Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne*, A.Ü.S.B.F. Yayınları, Ankara 1970.
- Aristoteles, *Fizik*, çev. Saffet Babür, Yapı Kredi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 1997.
- Aristoteles, *Gökyüzü Üzerine*, çev. Saffet Babür, Dost Kitabevi Yayınları, 1. Baskı, Ankara 1997.
- Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, çev. Saffet Babür, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, Ankara 1988.
- Aristoteles, *Retorik*, çev. Mehmet H. Doğan, Yapı Kredi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1998.
- Augustinus, *Zaman Kavramı*, çev. Saffet Babür, İmge Kitabevi Yayıncılık, 1. Baskı, Ankara 1996.
- Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 1993.
- Behçet Necatigil, *Mitologya*, Gerçek Yayınevi, 5. Baskı, İstanbul 1995.
- Cemal Süreya, *Sevda Sözleri*, Yapı Kredi Yayınları, 21. Baskı, İstanbul 2003.
- Engin Yurt, "Negatif Teoloji Bağlamında Apophasis ile Apharesis ve Aristoteles'te Olası Terim Kökeni Araştırması", *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları*, Haziran 2017, Sayı 34, s. 111-137.
- Francis E. Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, çev. Hakkı Hünler, Paradigma Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul 2004.
- George Thomson, *Aiskhylos ve Atina*, çev. Mehmet H. Doğan, Payel Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul 1990.
- Henry George Liddell-Robert Scott, *A Greek-English Lexicon*, Clarendon Press, 9. Baskı, Oxford 1996.
- Hermann Menge, *Taschenwörterbuch Altgriechisch*, Langenscheidt Verlag, 1993 Berlin.
- Heisodos, "İşler ve Günler", *Hesiodos Eseri ve Kaynakları*, çev. Sabahattin Eyüboğlu-Azra Erhat, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1977.
- Heisodos, "Theogonia", *Hesiodos Eseri ve Kaynakları*, çev. Sabahattin Eyüboğlu-Azra Erhat, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1977.
- Homeros, *İlyada*, çev. Azra Erhat-A. Kadir, Can Yayınları, 10. Baskı, İstanbul 1998.

<sup>44</sup> Perikles, kendi döneminde yurttaşların meclis ve mahkeme toplantılarına katılabilmesi için ödenek çıkartmıştır. (Bkz. Alaeddin Şenel, *Eski Yunanda Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne*, A.Ü.S.B.F. Yayınları, Ankara 1970, s. 44. ve M. Ali Ağaoğulları, *Eski Yunan'da Siyaset Felsefesi*, V Yayınları, 1. Baskı, Ankara 1989, s. 26.)

- Homeros, *Odysseia*, çev. Azra Erhat-A. Kadir, Can Yayınları, İstanbul.
- M. Ali Ağaoğulları, *Eski Yunan'da Siyaset Felsefesi*, V Yayınları, 1. Baskı, Ankara 1989.
- Mircea Eliade, *Dinsel İnanç ve Düşünceler Tarihi I*, çev. Ali Berktaş, Kabalcı Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul 2000.
- Platon, *Devlet*, çev. Sabahattin Eyüboğlu-M. Ali Cimcoz, Remzi Kitabevi Yayınları, 7. Baskı, İstanbul 1992.
- Platon, "Sokrates'in Savunması", *Diyaloglar I*, çev. Teoman Aktürel, Remzi Kitabevi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1993.
- Platon, *Timaios*, çev. Erol Güneş-Lütfi Ay, Sosyal Yayınlar, İstanbul 2001.